

És possible una espiritualitat laica més enllà de les religions?¹

Manuel Fraijó

1. Introducció

Les meves primeres paraules han de ser d'agraïment. La meva gratitud és per als organitzadors d'aquest *VIIè Congrés Trinitari Internacional* i, molt especialment, per al seu Coordinador General, el meu amic Isidoro Hernández, que ha volgut comptar amb la meua presència en aquest acte. Ja ho ha fet en congressos anteriors, per tant es pot dir que sóc un “repetidor” en aquest col·loqui. Aquesta vegada, però, hi havia un al·licient més per acceptar la invitació: el privilegi de compartir la taula rodona amb Victòria Camps, amiga molt apreciada i coautora, amb Amelia Valcárcel, d'un llibre recent que considero una veritable fita en el camp de l'espiritualitat laica. La resta va córrer a càrrec del nom del presentador i moderador de la taula, Juan José Sánchez, a qui, a més de la teologia i de la filosofia de la religió, m'uneix una gran amistat.

La veritat, però, és que només podré oferir-los algunes pinzellades sobre el tema que m'han assignat, ja que no dispo de d'un tractat ferm sobre aquest tema. El que puc assegurar-los, però, és que ha estat positiu per a mi el fet d'haver-me obligat a pensar sobre l'espiritualitat. Des del moment en què vaig rebre la invitació, el tema m'ha acompanyat “atemàticament”, com deia K.Rahner.

1. Conferència pronunciada al VII Congreso Internacional de la Orden Trinitaria celebrat a Granada el novembre de 2008.

2. Dificultats amb el títol

El títol em va fer pensar ràpidament en una frase de Lévinas: “No hi ha res en una gran espiritualitat que

estigui absolutament absent en una altra gran espiritualitat”². Em pregunto: per què una espiritualitat més enllà de les religions? És possible aquesta espiritualitat? Per suposat, Ferran Savater pensa que sí. Sobre la visita del Papa a França escriu: “Qui li ha dit a Sarkozy que l’espiritualitat només es pot buscar en la religió?”³ Sarkozy havia mantingut en presència del Papa: “Prescindir de les religions és una bogeria, un atac a la cultura”. Òbviament el Papa assentia complagut. Assentiment que va continuar quan el president francès va afegir-hi: “La cerca de l’espiritualitat no és un perill per a la democràcia”.

En realitat, però, Sarkozy no afirma que l’espiritualitat tan sols es pugui buscar en les religions, com diu F. Savater. Solament sosté que és necessari buscar l’espiritualitat i, encara que la vincula amb les religions, no manté que no sigui possible trobar-la fora d’elles. De tota manera, goso aprofitar la reprimenda de Savater a Sarkozy per aventurar la següent reflexió personal: *pot ser que, contràriament al que diu F. Savater, no sigui possible buscar l’espiritualitat més enllà de les religions, però sí més enllà de les institucions religioses i fins i tot més enllà de les esglésies*. Per què insinuo aquesta hipòtesi? Les religions impregnen profundament els territoris en què neixen i es desenvolupen. Amb el pas del temps es van convertir en comunitats narratives que es confonen i s’identifiquen amb relats culturals dels pobles. Potser per aquest motiu, Kolakowski defensa que, en aquest moment de la història d’Occident, ser totalment no cristià significaria no pertànyer a aquesta cultura. Crec que té raó: som, almenys culturalment, cristians. S’acostuma a dir que de l’islam no en surt ningú, volent indicar que l’islam, a més de ser una religió, constitueix una forma de vida. Potser, tampoc sigui possible abandonar per complet el cristianisme ni qualsevol altra religió.

De fet, estudiosos del tema, com D. Bell, consideren que històricament la cultura s’ha confós amb la religió. Ambdues han intentat equiparar-nos amb bones dosis d’ordre, normativitat i sentit. I T. Parson sosté que el cristianisme i els seus valors han passat a formar part dels símbols i estructures seculars de la societat moderna. A poc a poc, ha pres força la tesi de Durkheim que veia la religió com el fenomen social més originari. Fins i tot pensava que en un inici tot va ser religiós. M. Eliade

2. E. LÉVINAS, *De Dieu qui vient à l'idée*, Paris, Vrin, 1982, p. 148.

3. “*El País*”, 16 d’octubre, 2008.

també va posar en relleu que tot allò que ens envolta ha tingut en algun moment la seva oportunitat religiosa. Gairebé tot, en un moment o altre, va ser divinitzat. Una llarga sacralització va predir, durant segles, l'actual secularització. Les religions es van fondre en la cultura dels seus continents i, fins i tot, en ocasions la van crear. D'aquí va sorgir la meua modesta tesi: cultivar l'espiritualitat en aquests continents és fer-ho de la mà de les seves religions, encara que es faci críticament o, fins i tot, herèticament... En tot cas, una vegada ja comentada la raresa del títol, passo a enumerar altres punts.

3. Creients o religiosos?

És probable que l'espiritualitat futura del món occidental no sigui d'una estricta observança confessional. Sense abandonar la matriu religiosa cristiana, s'entreveu que no se sentirà obligada a acceptar els seus dogmes, ni les seves directrius morals ni el seu univers simbòlic. El futur serà, doncs, religiós, però potser no creient en una religió concreta. El fenomen és nou: fins el segle XVIII, Déu s'endua la part més important. De religió gairebé no se'n parlava. La teologia i la filosofia acumulaven proves i arguments a favor de l'existència de Déu. La religió, en canvi, no era un tema de reflexió i, menys encara, les "religions". Només s'evocava la religió en singular. Es partia de la base que el cristianisme era l'única religió veritable.

Però la situació ha canviat notablement. Actualment les religions guanyen Déu per golejada. Hi ha senyals que mostren la seva supervivència sobre la fe en Déu. Queda enrere aquell Occident monoteïsta en què Déu i la religió es donaven la mà. A partir del segle XVIII avança la divisa "Déu ha mort, visca la religió". Aquesta pèrdua de l'hegemonia divina no és atribuïble a un únic factor ni a una sola persona. Amb això, pensadors com Lessing, Herder i Kant van fer sorgir un bulliciós despertar antropològic que va escriure l'humà amb majúscules i, indirectament, va reduir l'àmbit del diví. La subjectivitat humana es va convertir en una instància suprema. Hegel ho va constatar gràficament: hi ha cansament del diví, va sentenciar. La seva època s'havia cansat d'especular sobre Déu i les seves propietats. Havia arribat l'hora de l'altre pol: l'home, l'ésser humà.

Si la religió és relació entre Déu i l'ésser humà, esgotades les possibilitats del diví, s'imposava ara explorar l'humà.

El gir antropològic estava en funcionament. Un gir del qual ni tan sols la teologia se'n va lliurar. Schleiermacher, el pare de la teologia protestant del segle XIX, escriu amb tota la claredat desitjable: "Ella –la religió– va continuar present per a mi quan Déu i la immortalitat van desaparèixer davant dels meus ulls vacil·lants"⁴.

No pot, per tant, estranyar que la balança s'hagi decantat a favor de la religió. Molts no se senten "creients", però sí "religiosos". Són persones que reclamen per a ells una actitud contemplativa, expectant i artística davant de la vida. L'individu, emfatitzava Dilthey, queda envoltat per una mena de simpatia universal. Un monisme reconfortant, consolador, ho envaeix tot. S'experimenta la riquesa i el valor de la vida. La solució de tots els problemes s'entreveu en una espècie d'harmonia universal. La paraula màgica és "sentiment". D.F. Strauss ho va formular encertadament: "El que jo sento és el fonamental". Els termes "religió", "esteta" i "espiritual" es tornen intercanviables. "Espiritualitat" és un altre nom de "profunditat" (P. Tillich va evocar la "dimensió perduda" de la profunditat).

L'espiritualitat laica té a veure, doncs, amb el treball de la interioritat, amb la meditació, amb l'alliberament personal, amb la capacitat de soledat. Pascal ja vaticinava núvols negres sobre un futur en què ningú no suportaria una hora de soledat a la seva habitació. Sembla que s'està complint la seva profecia: hem aconseguit interconnectar-nos fins a la sacietat. Però també la intercomunicació permanent, plena a vessar de seqüeles de soroll i paraules buides, té gust de tirania."Vés pel món i meravella't", escrivia R. Llull. Quelcom molt difícil d'aconseguir sense assossegament, sense pau interior, sense espai per a la reflexió serena i pausada. Gershom Scholem, un estudiós de la mística jueva i gran coneixedor de la història i simbolisme de la Càbala, va escriure: "Si el sentiment que diu que el món amaga un misteri desapareix de la humanitat, tot haurà acabat. No crec, en qualsevol cas, que arribem tan lluny"⁵. Scholem va morir el 1982...

L'espiritualitat, tant la laica com la practicada dins les religions, experimenta aquesta "soledat sense cap

4. *Sobre la religión. Discursos a sus menospreciadores cultivados*, Madrid, Tecnos, 1990, pp. LI ss. Aquesta obra ha estat traduïda al castellà per A. Ginzo, qui l'ha dotada d'un excel·lent estudi preliminar.

5. G. SCHOLEM, *Hay un misterio en el mundo. Tradición y secularización*, Madrid, Trotta, 2006.

companyia possible”, evocada per María Zambrano. I per suposat, encara que no arribi a nivells místics, no li és aliena la “música callada” i la “solitud sonora”, de San Juan de la Cruz, entén fins i tot el “raig de tenebra” del Pseudo-Dionisi, i el “foc” que Pascal escrivia amb grans caràcters per intentar explicar el seu atordiment⁶. Estic reivindicant per a l’espiritualitat laica la sensibilitat mística. Recordo amb quina força reclamava Tierno Galván el caràcter d’allò inefable per a l’agnòstic. Es negava a què solament les religions heretessin els místics i els poetes. L’inefable és patrimoni de l’espècie⁷; l’espiritualitat laica no és una espiritualitat religiosa inferior. Un bon exemple d’una robusta espiritualitat laica, no desvinculada de la religió, potser sigui *La consolació de la filosofia*, escrita per Boeci a la presó mentre esperava una execució injusta. Segle rere segle, s’ha trobat dins d’aquesta breu obra reflexió, enteresa i passió per la justícia⁸. I és que mai no hi ha d’haver esquerdes entre l’espiritualitat i l’ètica.

4. Testimonis d’una espiritualitat laica

Em proposo recordar testimonis d’espiritualitat laica i la memòria se m’omple de noms. Faré referència tan sols al camp de la filosofia. En algun sentit, la filosofia és una espiritualitat, ja que s’inclina sense parar sobre els grans interrogants de la vida i la mort. La filosofia és un rebuig permanent de la temptació de l’obvietat. Res no és obvi, tot està impregnat de misteri. “Em sap greu anar-me’n d’aquest món sense saber exactament on he estat”, deia amb humilitat Severo Ochoa poc abans de morir.

a) L. Wittgenstein

El segle XX ha estat ric en defensors del caràcter misteriós i inefable de la realitat. Personalment m’impressiona L. Wittgenstein. Tot i que en algun moment va sostenir que el veritable mètode de la filosofia consistia a “no dir més del que es pot dir”⁹. Els seus aforismes, acabats i oberts al mateix temps, reconeixen que allò “inexpressable” coincideix amb el que més ens afecta, amb allò que sempre va impressionar les antigues i noves cultures. En efecte, totes es van preguntar pel sentit del món. Un sentit que, segons Wittgenstein, “ha d’estar fora del món”. Allò “inexpressable” no és “com és el món, sinó que el món sigui”¹⁰. És la vella pregunta filosòfica

6. Cf. L. LÓPEZ-BARALT, “Mística”, a J. J. TAMAYO (dir.), *Nuevo diccionario de teología*, Madrid, Trotta, 2005, p. 619.

7. E. TIerno GALVÁN, *¿Qué es ser agnóstico?*, Madrid, Tecnos, 1975, pp. 25ss.

8. BOECI, *La consolación de la filosofía*, Madrid, Alianza, 2005.

9. L. WITTGENSTEIN, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Madrid, Alianza, 1987, p. 183.

10. *Ibid.*, p. 181.

per excel·lència: per què existeix quelcom en lloc de res. I tan inefable com el món és la vida i, fins i tot, una possible supervivència: “La solució de l’enigma de la vida en l’espai i en el temps és fora de l’espai i del temps”¹¹. Tampoc l’ètica no és una excepció. Ella també reconeix el gruix de l’inefable. I, per suposat, inexpressable és, en alt grau, Déu: “Déu no es manifesta al món”¹².

Wittgenstein anomena tres experiències que van marcar la seva espiritualitat. Primerament, l’experiència de la “sorpresa” davant l’existència del món, que acabem d’esmentar. També Einstein assenyala que “qui no es pot sorprendre està mort”. La sorpresa va ser el bressol de l’art, de la filosofia, de la ciència i de la religió. La segona experiència va ser la vivència de sentir-se segur “passi el que passi”. És coneguda l’admiració de Wittgenstein per K. Barth, el teòleg protestant del segle XX més radicalment teocèntric. La cabdal obra teològica de Barth és un comentari bell i apassionat a la frase “Déu és Déu”. Barth mai no va buscar un lloc estratègic, fora de Déu, per definir Déu. Amb una gran força escriu, (el 1938!): “La veritat de la frase, Déu és Déu, farà fracassar el Tercer Reich d’Adolf Hitler”. És la mateixa confiança que sembla respirar Wittgenstein. La tercera experiència va ser la del sentiment de “culpa”. Wittgenstein la va viure amb un profund patiment. El turmentava la idea que Déu “condemna la nostra conducta”. De fet, al llarg de la història de les religions aquestes experiències són familiars, com mostra la fenomenologia del fet religiós.

Wittgenstein va viure i va formular interrogants que, probablement, ens acompanyen més enllà de qualsevol creença. La resta ho va fer una vida austera, solitària i elegant enfront dels béns d’aquest món. Una vida, gairebé tan elegant com la de Spinoza: quan va morir es va vendre la seva modesta biblioteca i el que en va treure va ser suficient per pagar l’enterrament i algun deute contret durant la seva malaltia. Les cròniques asseguren que ni en va sobrar ni en va faltar. La vida de Spinoza va ser completament filosòfica i profundament espiritual.

b) H. Bergson

Qui reflexioni sobre l’espiritualitat laica es dirigirà inevitablement vers H. Bergson. Ell també forma part del millor que ens va deixar el segle XX. El seu llibre, *Les dues fonts de la moral i de la religió* constitueix una gran

11. Ídem.

12. Ídem.

incursió en l'espiritualitat i fins i tot en la mística, com expressió màxima de l'experiència religiosa. Va arribar a preguntar-se si no hi haurà en qualsevol ésser humà “un místic que dormita i espera tan sols una ocasió per despertar-se”¹³. Bergson constatava un preocupant desequilibri entre els progressos de la tècnica i l'estancament de la dimensió espiritual. Pensava –va morir el 1941– que tenim un cos molt gran i una ànima molt petita. “El cos engrandit espera un suplement d'ànima. La mecànica exigeix una mística”¹⁴. Estava convençut que si la humanitat no dóna una oportunitat a l'espiritualitat, aquella quedarà aixafada pel pes del seu progrés. Ell també va entendre per espiritualitat “viure amb profunditat”. Profunditat que va practicar generosament. Només una dada biogràfica: descendent d'avantpassats jueus, Bergson havia estat educat en aquesta tradició religiosa. Quan els alemanys, durant la Segona Guerra Mundial, van entrar a França posseïen una llista de francesos il·lustres d'origen jueu als quals no havien de molestar. Bergson estava entre ells. Però un Bergson, aleshores ja vell i malalt, va renunciar a aquest privilegi i, sostingut per uns familiars, va aguantar una llarga cua per inscriure's com a jueu. De nou: l'ètica i l'espiritualitat es miren fixament l'una a l'altra.

El filòsof espanyol, José Ferrater Mora ha evocat “l'encanteri” de Bergson. Un encanteri que, segons Ferrater, consisteix en què “Bergson no s'ha plagiat a ell mateix”. És, sense cap mena de dubte, una observació interessant, però personalment, descobreixo l'encanteri de Bergson en un breu paràgraf del seu testament, que la seva esposa va fer conèixer: “Les meves reflexions m'han aproximat cada vegada més al catolicisme, en què veig la culminació completa del judaisme. M'hauria convertit si no hagués vist preparar-se, des de fa anys, la formidable onada d'antisemitisme que anava a colpejar el món. Però he volgut continuar entre aquells que demà seran perseguits”¹⁵.

Probablement aquest text reflecteix a la perfecció allò que Bergson entenia per espiritualitat. És un text d'espiritualitat aplicada, viva i candent. La “mecànica” hi queda àmpliament superada. Amb raó, en el moment de conèixer la notícia de la seva mort, E. Mounier va escriure: “Res no se'n sap, d'aquesta mort, però en els murs tancats d'una habitació silenciosa, va ser potser

13. H. BERGSON, *Las dos fuentes de la moral y de la religión*, Madrid, Tecnos, 1996, p. 289.

14. *Ibíd.*, p. 394.

15. Citat per G. LEVES-QUE, *Bergson. Vida y muerte del hombre y de Dios*, Barcelona, Herder, 1975, p. 7.

l'esdeveniment espiritual més gran de l'època"¹⁶. Hi ha moltes ocasions per recordar Bergson, però una d'elles és quan es demana que es parli d'espiritualitat. No podia deixar d'esmentar-lo. Això sí: la seva espiritualitat laica no es va proposar anar "més enllà de les religions". Va continuar fermament ancorat al judaisme, amb la mirada posada al catolicisme com l'única meta mai no assolida.

c) E. Bloch

Tampoc no puc deixar d'esmentar E. Bloch, l'autor d'*El principi esperança*, una obra filosòfica que es va convertir en inspiració i esperó de teòlegs. L'espiritualitat de Bloch va consistir, probablement, a pensar l'esperança. El recordo, ja vell i gairebé cec, parlant, nit rere nit, als Col·legis Majors de la universitat de Tübinga sobre l'esperança. Aquell home, encorbat i ja dèbil, s'havia passat la vida evocant l'home "dret" que no es rendeix ni claudica davant de res. El seu vigor antropològic no tenia límits. Pocs dies abans de la seva mort, J. Moltmann li va preguntar com plantava cara a l'últim repte. Bloch li va respondre: "La mort, encara em queda aquesta experiència...". Resposta vigorosa on n'hi hagi. La seva vida es va acabar als 92 anys.

El principi esperança es va convertir per a moltes persones en l'espiritualitat laica del segle XX. S'hi van atansar marxistes, moviments socials i, en general, descreguts de totes les ortodòxies polítiques, econòmiques i religioses. Allò que ell proposava era un mínim laic suficient per caminar dret. Acusat pel marxisme oficial de "criptoteòleg", no va renunciar mai a pensar l'esperança. Això sí, no va desembocar en la transcendència amb minúscula. A aquesta transcendència en fa referència l'epitafi de la seva tomba al cementiri de Tübinga: "Pensar és transcendir". Ancorat en la transcendència amb minúscula, res no impedeix que es frustri l'esperança, que en sap molt de frustracions. La gran frustració, l'última, té per a Bloch nom propi: la mort. Freqüentment repeteix la dita alemanya: "El darrer hàbit no té butxaques", fent referència a la total indefensió dels humans davant la mort. Contra ella s'estavellen totes les utopies. Amb raó Bloch l'anomenava "l'antiutopia més poderosa", "destral del no res", "devoradora de tota teleologia". La utopia blochiana és rigorosament intrahistòrica. Li agradaria, això sí, "per dignitat

16. Citat per M. BARLOW, *El pensamiento de Bergson*, México, FCE, 1968, p. 138.

personal” no “acabar com el bestiar”. Desitjava “estirar la diferència” amb el món animal: si en vida no hem estat iguals als animals, tampoc la mort hauria d’igualar-nos a ells. No és just que l’última música que escoltem siguin les paletades de terra que algú llançarà sobre el nostre taüt.

Però Bloch no programa res per a després de la mort. El contingut de la seva esperança és l’*horror vacui*, la por al buit, al no res. El “més enllà” cristià és només per a Bloch un “aquí millor”. Manté una essencial sobrietat. Però la seva filosofia de l’esperança, la seva “ontologia de l’encara no” va despertar el món occidental de moltes letargies. La seva esperança, encara que “de dol”, és a dir, coneixedora de la derrota final, es va convertir en revulsiu, protesta i rebel·lió davant les situacions injustes. Mai no oblidaré el dia del seu enterrament: no solament el van acompanyar, com ell volia, la música i les bones obres, sinó també una multitud d’estudiants que exigien la presència del Canceller Helmut Schmidt que dies abans havia assistit a l’enterrament d’un banquer assassinat. Preguntaven, a crits, si el banquer havia fet més per Alemanya que aquell heterodox filòsof marxista de l’esperança.

Per al pensament marxista, l’esperança de Bloch, la seva espiritualitat, era excessivament teològica, massa religiosa; per a les esglésies, en canvi, era laica en excés. Per això mai no va aconseguir aconseguir ningú. Va ser signe de contradicció fins la seva hora final, fins i tot en el seu enterrament.

Envoltat de teòlegs que peregrinaven a Tubinga com a la Meca de l’esperança, Bloch mai no va donar el salt de l’esperança antropològica (*Hoffnung*) a la confiança (*Zuversicht*) cristiana. Sempre es va quedar, respectuós, a les portes del Santuari. Ell volia una laïcitat conseqüent i sostinguda. La seva “malenconia de la plenitud” la qual tant volia, no exigia, per exemple, que ressuscitessin els morts. La voluntat d’heretar continguts cristians es va aturar sempre davant aquest fet. Perquè la resurrecció per a ell era un excés, gestionat admirablement per les religions a través dels segles. És clar que li hauria agradat adscriure’s a finals més feliços per a les religions, però, fidel a la transcendència amb minúscula, lleial a la immanència, es va passar la vida lluitant per un demà millor, però sense esperar un més enllà perfecte. La seva escatologia va ser sempre immanent.

Per concloure aquest apartat, afegeixo que també va ser immanent l'escatologia d'un altre gran pensador de l'època, W. Benjamin. Va veure en el cristianisme una mena de força secreta que vessava anhels de justícia. Va acceptar les seves preguntes, però no llurs respostes. Dialogant amb M. Horkheimer va manifestar el desig de deixar obert el sentit últim de la història de la humanitat. Li semblava inhumà donar per bo el que havia passat durant segles, sense postular un final benèvol que vessés els anhels de justícia de tantes víctimes. Va ser partidari de deixar oberta una petita porta per on pogués entrar el 'messies', disposat a recompondre tot allò destrossat. Si el seu messies tingués aparença de realitat, hauria –penso– de recompondre la pròpia i personal biografia de Benjamin, víctima també de la Segona Guerra Mundial. Algú ha escrit que va ser “un suïcidat de la societat”. I així va ser, la nit del 25 de setembre de 1940 va posar fi a la seva vida en una fonda de Port Bou. Va deixar escrit que “no podia més”. Es va suïcidar, doncs, carregat de raó. Havia aconseguit, entre increïbles penalitats, arribar a Port Bou, fugint de Hitler. Volia arribar a Lisboa i embarcar cap als Estats Units, però les autoritats franquistes li van tallar el pas. Va ser el final.

Benjamín va crear una teologia filosòfica del record. Estava convençut que la humanitat només sobreviurà si eixampla permanentment l'espai dels seus records i atorga una radical prevalença a les desfetes de la història. Les víctimes d'aquella guerra van tenir, almenys, un Benjamín que va prohibir severament que les oblidéssim. Ell també mereix ser recordat amb afecte i gratitud perquè certament sense la capacitat de recordar, sense memòria, no hi ha espiritualitat possible, ni laica ni religiosa. Des d'aquest convenciment he donat a Benjamín aquest breu torn d'intervenció, encara que no és el que ell mereixia (en un altre lloc li he concedit un espai més ampli¹⁷).

5. Reflexió final: una meditació

He anunciat a l'inici de la meua intervenció que solament podria oferir-los algunes pinzellades sobre el tema. Crec que és el que he fet. Desitjo, però, acabar amb una meditació de K. Rahner. Tots sabem que Rahner no era laic ni pretenia una espiritualitat que anés més enllà de les religions, però la seva “meditació sobre la paraula de Déu” ha trobat un gran eco en diferents àmbits. Per

17. Cf. M. FRAIJÓ, *A vueltas con la religión*, Estella, Ed. Verbo Divino, pp. 90-116. De W. Benjamin són rellevants els seus *Discursos interrumpidos I*, Madrid, Taurus, 1989.

això és freqüent trobar-la citada a llocs inesperats. El seu tenor, una mica extens, és aquest:

“La paraula “Déu” podria desaparèixer sense deixar rastre ni restes, sense que es fes visible cap llacuna, sense ser substituïda per cap altra paraula que ens estimulés de la mateixa manera, sense que aquesta paraula no ens formulés ni tan sols una pregunta, la pregunta, després de ser rebutjada com a resposta. Què passaria si es prenguésser seriosament aquesta hipòtesi de futur? Que l'ésser humà no es trobaria ja davant la totalitat de realitat, ni davant la totalitat de la seva existència... Haurà oblidat la totalitat i el seu fonament. Encara més, haurà oblidat que ha oblidat. Què passarà aleshores? Només podem dir que l'home deixarà de ser home. S'haurà reconvertit en l'animal hàbil... Es pot imaginar, encara que ningú no pugui saber-ho exactament, que la humanitat mori de mort col·lectiva, perpetuant-se al biològic i al tècnico-racional, i retornant cap a un estat termita d'animals enormement inventius”¹⁸.

Ja fa mig segle que Rahner va escriure aquest text preocupant. El pas del temps ha fet créixer la seva actualitat. La possibilitat que triomfem en el “biològic i en el tècnico-racional” mentre retornem a “un estat termita d'animals enormement inventius” sembla ben real. També Bergson ens recordava que hem de tenir un cos molt gran i una ànima molt gran. La seva exigència “d'un suplement d'ànima” ha esdevingut cada vegada més contemporània. En aquest sentit, l'espiritualitat no és un tema més entre els molts que podrien haver estat escollits per a aquest congrés. De l'espiritualitat val allò que afirmava Aristòtil de la filosofia: no és el més necessari –hi ha altres urgències més immediates–, però és el més important, perquè sense ella les urgències ens ofegarien. Va ser el mateix Rahner qui va assegurar que el segle XXI seria místic o no seria, fracassaria. El mateix val per a l'espiritualitat. Fomentar-la és concedir la raó a Heidegger quan, juntament amb un pensament calculador, defensava la necessitat de la meditació, el recolliment i la *poesia*.

18. K. RAHNER, *Curso fundamental sobre la fe*, Barcelona, Herder, 1979, p. 58. Té, d'altra banda, el defecte d'ésser *mort*, però la seva obra està més viva que les pompes culturals que voldrien colgar-lo.

MANUEL FRAIJÓ
Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED)

Traducció d'Anna Martín